

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XXXIV

NeŖir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER - Bilgin AYDIN

Misafir Editörler - Guest Editors

Mustafa S. KüçükaŖcı - Cengiz Tomar

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXXIV

PROF. DR. MUAMMER KEMAL ÖZERGİN
HATIRA SAYISI - II

İstanbul - 2009

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NİN HAMMER-PURGSTALL
TARAFINDAN BİLİM DÜNYASINA TANITILMASI HAKKINDA

Nuran TEZCAN*

Osmanlı tarih, coğrafya ve kültürünün anıt eseri olan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin önemi günümüzde yeniden anlaşılmış, eserin yazılışından yaklaşık 300 yıl sonra, İstanbul'a gelişinden 250 yıl sonra güvenilir tam metin yayını gerçekleştirilmiştir (Yapı Kredi Yayınları 1996-2007).¹ Böylece bilim dünyası çok az sayıda yazması bulunan bu esere doğrudan ulaşma ve bütünlüklü inceleme olanağına kavuşmuştur. Bu yayın özellikle geniş kapsamlı eserin çok yönlü bir kaynak olarak kullanılmasının ötesinde kendi yapısının bir bütün olarak ele alınmasına ve yazıldığı yüzyılın yazınındaki ayrıcalıklı yerinin değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır. Bu da edebiyatta bir dönüşüm yüzyılı olan 17. yüzyıl Osmanlı yazınına yeniden bakmayı beraberinde getirecektir.

Evliya Çelebi, hayatının son yıllarını geçirdiği Mısır'da 1680'li yıllarda eserini yazmıştı. Yazıldığı yıllarda İstanbul'da eserden kimsenin haberi yoktu. 18. yüzyılın ortalarında 1742'de İstanbul'a Hacı Beşir Ağa'ya (1717-1746) gönderildiğinde de az sayıda kopyası yapılarak Topkapı Sarayı kütüphanesine konmuştu. Dolayısıyla eserden çok az kişi haberdar olabilmişti. Yani *Seyahatname* ne yazıldığı dönemin, ne de daha sonraki edebiyat çevre-

* Bilkent Üniversitesi -Ankara

¹ *Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini* c.1-10.

sinin ilgi alanına girebilmişti. Onun ayrıcalıklı bir eser olduğuna bilim dünyasının ilgisini ilk çeken, gerek 1814'te yazdığı tanıtma yazısıyla, gerekse sonraki yıllarda İngilizce'ye çevirerek yayınlaması ile Hammer-Purgstall olmuştur. Bu büyük doğubilimcinin Evliya Çelebi'nin eserine büyük bir ilgi ve hayranlık duyarak onu bilim dünyasına tanıtmasındaki bilincinin nasıl bir ilgi ve birikim sonucu olduğunu anlamak gerekir. Bu nedenle Avrupa'daki Doğu araştırmalarını, Hammer'in bu ortamda yetişimini ve Doğuya olan ilgisini kısaca özetlemenin yerinde olacağını düşünüyorum. Avrupa'da Hammer'e gelinceye değin Doğu araştırmaları, özellikle Türkler (/Osmanlı) ve Türkçe araştırmaları üzerine Franz Babinger'in sistematik genel bir bakış sunan ve günümüzde de önemini koruyan² "Die Türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls" (Josef von Hammer-Purgstall'in Ortaya Çıkışına Değın Avrupa'da Türkçe Araştırmaları) yazısı (*Die Welt des Islams* 1919. c. 7. no. ¾. 103-127) önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Buna dayanarak söz konusu ilgi ve araştırmalar şöyle özetlenebilir:

Babinger, Türklerin gelenek ve göreneklerinin, sultanlarının yaşama tarzlarının, selamlaşma biçimlerinin merak noktası olarak başlayan bu ilginin 16. yüzyılın ilk yarısına değin uzandığını belirtir. Bir Hıristiyan Müslümanlarla nasıl konuşabilir, gereksiniminden kaynaklanan bu ilgi devletler arası (özellikle Venedik-Osmanlı) ilişkiler çerçevesinde gelişmiş, barış ve ticaret ilişkilerine odaklanmıştır. Ancak Türkçe ile uğraşmak ya da Türkçe öğrenmek ve öğretmek yerine başlangıçta Osmanlıdan kaçıp gelen Hıristiyanların çevirmen olarak kullanılması yoluna gidilmiştir. Hükümetlerin birisini gönderip yerinde o dili öğrenmesini sağlaması, o ülkenin âdetlerini, yaşama kültürlerini anlaması ve bunu kendi görevi için kullanması bu dönemde nadir bir durumdur (104-105). Babinger, Avrupalıların yani Hıristiyanların bu tür ilgiyi ancak İncil'in çevrilmiş olduğu Doğu dillerine göstermelerine bağlar

² Bu değerlendirme için bkz. *Historische Bücherkunde Südosreuropa II. Neuzeit: Teil I. Osmanisches Reich Makedonien Albanien* (Kreiser, Klaus. Osmanisches Reich II. 83) 19.

ve Türk /Osmanlı literatürü ile ilgilenen ilk elçi olarak Beck V. Leopoldsdorf'u (1596) gösterir. Leopoldsdorf, Kudüs ve Türkiye seyahatinden dönüşünde (1551), 1550'ye kadarki tarihi olayları içeren Muhyiü'd-din Cemâli'nin tarih kitabını getirir ve Kral I. Ferdinand'a hediye eder. Eser, Almancaya çevrilir fakat pek ilgi görmez. Yaklaşık 40 yıl sonra 1596'da daha sonraki olaylar Âşıkpaşazâde tarihinden tamamlanarak yeniden Latinceye çevrilip basılır (106).

Babinger, Flaman asıllı bir asılzade olan Westfalyalı şövalye O. G. van Busbeek (Ogier Ghislain de Busbecq 1522-1592 – *Legationis Turcicae Epistolae*)'in Osmanlı devletini gezip (1554-1562 I. Ferdinand'ın Sultan Süleyman'la görüşmesi için gönderdiği İstanbul elçisi) anlatmasını Avrupa'da Türkiye araştırmalarına karşı ilk ciddi ilginin doğuşu olarak nitelendirir. Çok iyi Türkçe öğrenmiş olan Busbeek Türklerin yaşayış biçimleri hakkında çok iyi bilgiler edinmiştir. Ancak bu da Osmanlı araştırmalarının hemen başlamasını sağlamaz. Babinger, bunu Hıristiyanların mecbur olmadıkça düşmanlarının dilini öğrenme yoluna gitmemeleri ile açıklar (106).

İlk Türkçe gramer 17. yüzyılın başında Megiser tarafından yazılır (108). Dil tutkusu onu Türkçeye yaklaştırmış ve barbarların dilinin gramer kurallarını yazmaya yöneltmiştir. Bu sırada onu örnek alan benzer başka çalışmalar da görülür (109).

Babinger'e göre, Fransa'nın I. Franz zamanında Bâb-ı âli ile başlayan sıkı münasebetlerinin de Türk dil, tarih ve edebiyat araştırmalarının başlamasında çok az bir rolü olmuştur. O zamandan beri Fransa ticaret yaptığı ülkelere kendi konsolosluk temsilcilerini göndermiştir. Hatta bunlardan bazıları o ülkenin dilini öğrenmiştir. Fakat bu bilgiler kamuya yansımamıştır. Türkçe çalışmalarını ilk destekleyen Fransa kralının hasodabaşı ve Kudüs şövalyesi olan Andreas Du Ryer olmuştur (109). Uzun yıllar Doğu'da kalmış olan İskenderiye'de konsolosluk görevi yapan Ryer, iyi Farsça bilgisi dolayısıyla Sâdi'nin Gülistân'ını, Arapça'dan da Kuran'ı çevirmiştir. 1630-1634'te de Paris'te Türk Dilinin temel gramerini (*Rudimenta grammatices*

linguæ turcicæ) yayınlamıştır. Basılmayan bir Türkçe sözlük denemesi de vardır (110).

Babinger, gerek dini ve gerek politik nedenlerle ilgilerinin daha yakın olması düşünülen İtalya'da da Türkçe araştırmalarının daha farklı olmadığını belirtir ve "Osmanlılarla sürekli gelişen ilişkilerine rağmen Venedikliler bile tercüman yetiştirmeye gerek görmemişlerdir" der. Böyle olmakla birlikte G. Molino (Latin harfli) İtalyanca-Türkçe Türkçe-İtalyanca sözlük yapmıştır ve buna bir Türkçe gramer eklemiştir. 17. yüzyılın ortalarında bunu V. Brarutti'nin Hoca Sadü'ddin'in *Tâcü't-tevârih*'ini İtalyacaya çevirmesi girişimi izler. Brarutti'nin ölümünden sonra onun tarafından Türkçe'den İspanyolca'ya çevrilen *Kelile ve Dimne* yayınlanır (Madrid 1694) (110). Bundan başka ilk defa Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi üzerine bilgi veren *Osservazioni della Letteratura de'Turchi* adlı eserle 1697'de yayınlanan Hacı Halife'nin *Takvimü't-tevârih*'inin yanlışlar içeren İtalyanca çevirisi görülür (111).

Bundan başka Doğuyu gezmiş ve Doğu dilleri üzerine sağlam bir bilgi sahibi olmuş iki seyyahın, Pietro della Valle'nin basılmamış olan Osmanlıca öğretim kitabı ile (diğer Doğu dillerinin yanısıra Türkçe ve Gürcüce de öğrenmiş olan) F. Maria Maggio'nun Doğu dilleri üzerine yazdığı gramer kitabı dikkati çeker. 1643'te (ve 1670) basılan bu ikincisi Türk okulları üzerine ayrı bir bölüm içerir. Bunun yanısıra İtalya'da ihtiyaç duyulan konuşma kelime ve deyimleri bir araya getiren sözlükler yazılmıştır (112).

1670'lerde iki İngilizce Türkçe gramer W. Seaman'ın *Turkish Grammar*'i ile T. Vaughan'ın *Grammar of the Turkish Language*'i dikkat çeker (113).

Osmanlı sultanının politik gücünün Avrupa'nın ortalarına yani Viyana kapılarına değin uzadığı sürece Almanca konuşan ülkelerde Osmanlı araştırmalarına katılma isteğinin canlanmadığını belirten Babinger, Avrupa'daki Türk/Osmanlı araştırmalarının yükselişinin ancak Osmanlı sarayının gücü-

nün kırıldığı ve sonunun yaklaştığı zamanda özellikle Paris ve Viyana'nın merkez olduğu Türk dili ve edebiyatını araştırma ilgisinin doğduğunu vurgular (113). Bu sırada Polonyalı I. Siegmund 1621'de İstanbul'da bir tercümanlık enstitüsü kurmuştur ve XIV. Ludwig de Paris'teki tercümanlık enstitüsünü yeniden aktif hale getirmiştir (1669/1670). Bu enstitü 18. yüzyılın başında ünlü "école spéciale des langues orientales vivantes" (Yaşayan Doğu dillerine Mahsus Okul) olmuştur (113). Avusturya elbette bundan geri kalmazdı, diyen Babinger, Roma'ya gönderilerek Doğu dilleri eğitimi alan G. Podesta'nın Viyana'da Doğuda diplomatik görev almak üzere gençleri eğitmekle görevlendirildiğini, böylece Viyana'da ilk ciddi Doğu dilleri özellikle Türkçe/Osmanlıca öğretimının başladığını ve Podesta'nın derslere uygun yardımcı ders kitapları yazdığını bildirir. Podesta, Arapça ve Farsça'nın yanısıra 1703'te basılmış olan Türkçe ders kitabı yazmıştır (114). Onun bu girişimi Doğu dillerinin büyük ustası olarak adlandırmasına yol açmışsa da bu kısa sürmüştür. Mesgnien v. Meninsky'nin ortaya çıkmasıyla Podesta, onun tarafından şiddetli eleştirilere uğrayarak geri plana itilmiştir. Meninsky ile türkoloji araştırmaları yepyeni bir açılıma girer. 1687'de Yakındoğunun üç dilini kapsayan 7 yıllık toplamaya dayanan sözlüğü *Thesaurus linguarum orientalis* basılır (Viyana 1680-1687). 4. cilt onomastik sözlüğüdür. Bunun eki olarak da iyi bir Türkçe gramer yayınlamıştır. Meninsky'nin bu eseri başta J. Nagy von Harsany'nin grameri olmak üzere diğer bütün bu tür çalışmaları gölgede bırakmış, uzun yıllar Türkçe öğrenmede en önemli eser olmuştur (116-117). Babinger, bu eserin Avrupa'da Türkçe öğrenme, Türklerin kültür ve edebiyatlarını öğrenmede bir dönüm noktası oluşturduğunun altını özellikle çizer. Bundan sonra âdeta Türkçe ve Türkiye ilgisinin bir tutkuya dönüştüğünü belirterek 18. yüzyıl boyunca bu doğrultuda birçok sözlük-gramer çalışmalarının yanısıra Türkiye'deki epidemiden doğa bilgisine, üç hatta dört dilli Kuran çevirisi projelerine değin geniş bir yelpazede yayınlar yapıldığını bildirir (117-119). Bunlar arasında bilimadamlarından başka uzmanların da Türkçeye ilişkin yayınları dikkat çeker. Örneğin dini yazmaların bulunduğu bir kütüphanede muazzam koleksiyonların içine gömülmüş olarak yaşayan

Rahip Chr. Gottlieb Unger bir Türkle yaptığı konuşma pratiklerini yayınlamıştır. Unger'in çeşitli dillerden pek çok bilimadamıyla olan haberleşmelerini içeren ve pek çok varaktan oluşan yazışmalar koleksiyonu, onun Doğu dillerine olan ilgisini ve bilgisini açıkça ortaya koymaktadır (120).

Almanya'da Türkçeye ilginin arttığı bu dönemde Batı Avrupa'da özellikle Hollanda ve Fransa'da daha çok İbranice ve Arapçaya ağırlık verildiğini dile getiren Babinger, Fransa'daki Petis de la Croix ailesinin bu bakımdan bir istisna olduğunu yazar. Bu aile 3 kuşak boyunca Doğu dilleriyle özellikle Türkçeyle ilgilenmişlerdir. Bir doğubilimci olan Claude Guiclet'in yeğeni ve öğrencisi olan François Petis, Fransa kralının sekreteri göreviyle Doğuda Fransa'yı tanıtmak için çalışmıştır. Bu amaçla Fransa tarihini Türkçeye çevirmiş ve basılmadan kalan Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe sözlük hazırlamıştır. Bundan başka Paris'teki Bibliothèque (Nationale)'te bulunan Türkçe-Farsça yazmaların kataloğunu hazırlamış ve 1667'de İran'da öldürülen Thévenot'un 3 ciltlik seyahatnamesini (1689) bastırmıştır. Bundan başka ölümüyle yarım kalan Cengiz Han tarihi çalışması bulunmaktadır (120). Onun çalışmalarını oğlu François Petis de la Croix üstlenmiştir. Uzun yıllar Halep'te kalan ve 1680'ne kadar süren İran seyahati onun bu dillerle ve kültürlerle güçlü bir bağ kurmasını sağlamıştır. 1707'de Kırk Vezir hikayelerini, 1710'da babasından yarım kalan Cengiz Han tarihini yayımlar. Hacı Halife'nin Doğu bibliyografyasını (*Keşfü'z-zünûn*) 3 cilt halinde yayınlama planı ise College de Royal'de Arapça profesörü iken ölümü dolayısıyla gerçekleşmez. Uzun yıllar aynı şekilde Doğu'da yaşayan oğlu Alexandre-Louis-Marie Petis de la Croix Sultan Süleyman'ın Kanunnamesini 1725'te yayımlar (121).

Babinger, buraya kadar sonuçlarını saydığı Türkçe araştırmalarının aslında tesadüflere dayanan çalışmalar olduğunu belirterek o zamana kadar Viyana ve Paris'te toplanmış olan yazmalara emek vererek çalışan birisinin çıkmadığını vurgular. Bu arada 1729'da Macar kökenli İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'da matbaa kurmasının mevcut araştırma ortamına büyük bir

1729

dönüşüm getirdiğini, eski usül yaşayan Osmanlı'nın bu şaşkıncı yeniliği üzerine haberlerin yalnız Almanlar tarafından değil, Fransızlar tarafından da büyük bir ilgi ile karşılandığını yazar. Bu gelişimin Avrupalı doğubilimcileri Osmanlı ile daha yakından ilgilenmeye yönelttiğini belirterek matbaanın nasıl bir açılım getirdiğini özetle şöyle belirtir (121-122): Müteferrika'nın matbaası özellikle Leipzigi J. Chr. Clodius'un ilgisini çekmişti. Bu matbaada basılan *Târih-i Seyyâh* (Safavileri yıkan Afganlılarla Farsların savaşlarını anlatan)'ın Almanca çevirisini 1731'de basar. Bunu Almanca olarak yazılan Türkçe gramer, Latince ve Türkçe bir edebiyat sözlüğü izler. Nizâm-zâde'nin *Gülşen-i Hülefâ*'sını Almancaya çevirme, Türklerin basımevi ve orada basılan eserleri hakkında bilgi verme gibi planları da vardır, fakat hatta öğrencisi olan meslektaşlarının acımasız eleştirileri onu bu girişimlerinden alıkoyar. Böyle olmakla birlikte onun yayınları, salt gramer bilgileri içeren ve belli konulara yönelik Türkçe çalışmaların Türk tarih ve edebiyat araştırmalarına dönmesinde büyük rolü olmuştur (123). Ancak uzun zaman ihmal edilmiş olan bu alanın kısa zamanda gelişmesi ne yazık ki savaş yılları dolayısıyla mümkün değildi. 17. yüzyılın sonunda savaştan savaşa koşan Avusturya'da yönetim sıkıntıları doğmuş, bu konularla ilgilenecek kişilerin ilgilininin tekrar canlanacağı dönemi beklemek gerekmiştir. Bu Maria Theresia'nın çağrısı ile İstanbul'da tercümanlık yapacak gençleri yetiştirmek amacıyla daha önce kurulmuş olan "Internuntiatu zu Konstantinopel"ın yanısıra "Sprachknaben Institut"un (Tercüman Okulu) kurulmasına değin sürmüştür (123). "Sprachknaben Institut" Batı dillerinin yanısıra Doğu dillerinde ve ayrıca Doğuda Avusturya'nın politik ve ticari ilişkilerini koruyacak tüm ilgili bilim dallarında yetenekli gençleri yetiştirmek üzere 1753'te kurulur ve bu daha sonra ünlü "Oreintalische Akademie" (Doğubilimleri Akademisi)'ye dönüşür.

Babinger, burada eğitim alan gençlerin İstanbul'a diplomat ya da tercüman olarak gönderildiğini ve bu kuruluş sayesinde Doğu dillerini iyi bilen birçok doğubilimcinin yetiştiğini vurgular. Özellikle Türkçe alanındaki bir iki ismi anmak gerektiğini belirterek onların Viyana'daki Osmanlı araştırma-

larında çığır açan çalışmalarını verir: Bernhard v. Jennisch, Ignaz Lorenz v. Stürmer, Karl Emmerich v. Reviczky (124). Reviczky 1769'da İbrahim Müteferrika'nın *Grundsätze der Erkenntnisse in der Leitung der Völker (Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-ümem)* eserinin Fransızca çevirisini Viyana'da yayınladı. Büyük yankı buldu ve aynı yıl Fransa'da da basıldı. Daha sonra Almanca'ya çevrildi (124).

Bu arada Thomas v. Chabert, Lâtifi tezkiresini Almanca çevirisiyle birlikte yayınlamıştır (*Biographischen Nachrichten* 1800).

Bernhard v. Jennisch'in en önemli katkısı, Maria Theresia'nın emriyle bu arada tamamen unutulmuş olan Meninsky sözlüğünün yeni baskısını yapmasıdır. Bu baskıda 1729'da İstanbul'da basılan Vankulu sözlüğü (Arapça-Türkçe) ve 1742'de basılan *Ferheng-i Şu'ûri* sözlüğünden yararlanılır, kelime ve deyimlerin Almanca, Fransızca ve Lehçe karşılıkları silinerek yalnızca Latince karşılıkları bırakılır. İlk üç cildi Arapça, Farsça, Türkçe sözlük, 4. cilt gramer ve 5. cilt onomastik kelimeler olmak üzere 5 cilt halinde yayınladı (Viyana 1780-1803). Jennisch *Thesaurus linguarum oriental'* in oluşumu, yapısı ve tarihi üzerine, ayrıca yazarı hakkında geniş ve ayrıntılı bir bölüm yazar. Babinger, bu yayının Türkçe çalışmalarının ilerlemesine büyük katkıda bulunduğunu özellikle vurgular. Çünkü bu çalışmasıyla sözlük kullanışlı ve yararlı hale getirilmiştir (125). Bunu Jennisch'in bilgileriyle yetişen A. Franz Kollar von Keresztén'in Türk tarihi projesi izler. Önemli Türk tarihi eserlerini alıntılarla ve açıklamalarla yayınlamayı hedeflemiştir. Bu amaçla *Tâcü't-tevârih'*ten 77 forma yayınladı. Ancak bu proje başlangıç olarak kalmıştır (125).

Babinger, Viyana'daki bu çok önemli ve anlamlı Türkçe çalışmalarına karşılık Fransa'nın tamamen kendisini geri çektiğini belirtir. Fransız gençlerinin devlet hesabına İstanbul'a gönderilip orada Doğu dillerini özellikle Türkçe öğrenmeleri projelerinden ve bu amaçla kurulan Dil Enstitüsü'nden istenen sonuç alınmadığını, bu dönemde Türkçe araştırmalarında ancak bir iki Fransız ismine rastlandığını yazar (126). Pera'daki Fransız konsolosluk

sarayında kurulmuş ve oldukça gelişmiş olan basımevinin yoğun etkinliklerinde de Fransa'nın askeri ve politik ilgisinin ötesinde pek bir şey görülmediğini, bilimsel ilginin hemen hemen kesildiğini, ancak Osmanlı araştırmalarına pek fazla katkısı olmayan bazı gramer çalışmaları görüldüğünü bildirir (126-127).

Bu arada Babinger, Avrupa'daki Türkçe araştırmalarında mesleğini Türkiye'de yapmış olan bazı kişilerin çalışmalarının dikkat çekici olduğunu söyleyerek şu çalışmaları sıralar:

Bunlardan Bâbiâli'de 1781-1786'da Venedik balyozu (Bailo) olarak bulunan G. Toderini anılmalıdır. 1787'de memleketine döndükten sonra yorulmaz bir araştırma tutkusunun ürünü olan *Letteratur Turchesca*'yı bastırır. Bu eser özellikle o sıralarda Osmanlıların bilim hayatı üzerine en önemli bilgileri içeren hazinedir (127).

İsveç'in Ermeni asıllı İstanbul konsolosu Ignaz Muraddscha von Ohsson (Mouradgea d'Ohsson) 1787'de Paris'te yayımladığı *Tabelau général de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğunun Genel Panoraması) Osmanlıların ticaretini ayrıntılı ve kapsamlı bir biçimde anlatır. Bugün hâlâ önemini kaybetmemiştir (127). Bundan başka Osmanlıyı iyi tanıyan 1759-1768 yıllarında protestan cemaatinin rahibi olarak İzmirde bulunan Chr. Wilh. Lüdeke bulunmaktadır. Onun ülkenin dilini iyi bildiğini gösteren *Beschreibung des Türkischen Reiches* (Türk İmparatorluğunu Tasviri) adlı seri 3 cilt halinde yayınlanmıştır (1787-1789).

Orada seyahat edip dil ve halk üzerine zengin malzeme toplayıp yayınlayan kişiler olmasına rağmen Almanya'da üniversitelerde Osmanlıcaya ilginin az olduğunu belirten Babinger, 1766'da Doğubilimci Chr. August Bode'nin atasözleri yayınının yankı bulmadığını yazar. Böyle olmakla birlikte Babinger, İsveç'in ilk doğubilimcisi olan ve çok iyi Türkçe bilen Norberg'in tamamlanmamış *Cihânnümâ* (Hacı Halife) çevirisinin yüzyılın dönümünde önemli bir girişim olduğunu (128) ve yine yüzyılın dönümünde

Avrupa'nın Osmanlı ilgisinin canlanmasında Prusya'nın elçisi olarak uzun yıllar İstanbul'da kalan (Heinrich Friedrich von) Diez'in (1751-1817) etkinliklerinin önemli bir yeri olduğunu vurgular (129). Goethe'nin Doğu danışmanı da olan Diez'in onunla olan yazışmaları bir yana asıl İstanbul'da kalışının ona kazandırdığı birikim ve coşku ile kaleme aldığı ve 1811-1815'lerde yayınladığı *Denkwürdigkeiten des Asiens in Künsten und Wissenschaften* (Asya'nın Sanat ve Bilimdeki Anıt Eserleri) ile *Buch des Kabus* (Kabusname) gibi çevirileri, Berlin Devlet Kütüphanesine (Preussische Staatsbibliothek) kazandırdığı yüzlerce değerli Osmanlı yazmaları onun bu bağlamdaki en önemli etkinlikleridir (129).

İşte Babinger'in yazısında ortaya koyduğu gibi, Avrupa'daki ve Viyana'daki Türkiye ve Türkçe araştırmalarının böyle olduğu bir dönemde Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) Viyana'daki Doğu Dilleri Akademisi'nde (Orientalische Akademie) diğer derslerin yanında tercüman olmak üzere başlıca Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenir. Daha tercüman kadrosuna atanmadan Viyana Saray kütüphanesindeki Türkçe/Osmanlıca mektupları, fermanları, belge ve sicil kayıtlarını tasnif ve düzenleme işinde çalışmış olan Hammer, okul sonrası ilk görevi ise Viyana Saray kütüphanesine satın alınmış olan Hacı Halife'nin ansiklopedik ve bibliyografik eseri olan *Keşfü'z-Zünûn*'dan kopyalar çıkarıp çeviriler yapmak olmuştur. Hammer'in anılarında da belirttiği üzere bu çalışma onun Doğu bilimine genel bir bakış kazanmasını sağlamış, Arapça, Farsça ve Türkçenin geniş edebiyat alanına kapı açmıştır (EL 28-29). Bu çalışmasını daha sonra *Encyklopaedische Übersicht der Wissenschaften des Orients* (Doğu İlimlerinin Genel Bakış Ansiklopedisi 1804) olarak yayınlamıştır. Bu yıllarda Viyana Saray Kütüphanesinde çalışan tarihçi Johannes von Müller ile Babinger'in yazısında adı geçen Freiherrn von Jennisch ile tanışmış ve bu tanışma onu tarih ağırlıklı araştırmalara yöneltmiştir.

Hammer, 1799 yılında Avusturya dışişlerinin tercümanı olarak ilk kez İstanbul'a gelir. Onun İstanbul'da günlük resmi işlerinden sonraki mekanı

Abdülhamid Kütüphanesidir. Hammer, I. Abdülhamid (1789) külliyesindeki (Bahçekapı) bu kütüphanede Osmanlı tarihi yazma projesi için yoğun bir araştırma sürecine girer. Anılarında bunu şöyle dile getirir: “Kütüphanedeki araştırma ve incelemelerimde benim zevk ve ilgimin edebiyat ve insani bilimlere yönelik olmasından dolayı (kitapları) hiç bir zorlukla karşılaşmadan alabildim, eğer hukuk ve diplomatik alanda olsaydı herhalde böyle olmazdı. Hacı Halife’den başlıklarını tanıdığım şair tezkireleri, mecmualar ve Osmanlı tarih kaynaklarının hepsi üzerinde çalıştım. Abdülhamid kütüphanesinde daha sonra çalıştığım hiçbir kütüphanede bulamadığım bir tutku ve ruhi bir doyunluk duydum” (EL 46). Hammer, İstanbul’da bulunduğu ilk dört ayda daha önce başladığı Hafız Divanı çevirisini tamamlar. İstanbul’u tanıma gezileri yapar; kütüphanelerden sonra matbaalar ve sahaflar onun araştırmalarının hedef mekanlarıdır. Nitekim Farsça-Türkçe *Burhan-ı Katı Lugâti*’nin henüz basıldığı Hasköy’deki basımevinin onun anılarında önemli bir yeri vardır. “Orada aldığım İstanbul’un suları üzerine bir risale İstanbul’da basılmış eserler koleksiyonumun temelini oluşturdu. Daha o zaman tükenen ve nadir eser olan bu risale bana İstanbul’daki topoğrafik gezilerimde ana çizgi olarak hizmet etmiştir. O sıralarda sahaflarda aldığım üç Türkçe eser, ki bunlar 12 ilmi içeren bir ansiklopedi, Hacı Halife’in kronolojik listesi (*Takvimü’t-tevârih*) ve bahname kitaplarıdır, daha sonra ansiklopedi, tarih ve filoloji alanlarında sayısı 500’e yaklaşan Doğu yazmaları koleksiyonumun üç ana temelini oluşturmuştur” (EL 46- 47). Böylece Osmanlı tarih projesi için ana bibliyografyayı içeren zengin bir malzemeye sahip olan Hammer, İstanbul’u bütün kamuya açık bina ve mekanlarıyla da tanıma olanağı bulmuş ve bu şehir onu büyülemiştir. Ancak 1800’de Mısır’a gönderilmesiyle İstanbul’dan ayrılır.

Hammer, Avrupa’ya döndükten sonra da Osmanlı tarihi projesi için kaynak toplama araştırmalarına yoğun bir şekilde devam eder. Kasım 1801-Nisan 1802 arasında beş ay Londra’da kalan Hammer, özellikle de Oxford Bodleian kütüphanesindeki Doğu yazmalarını inceler ve bu kütüphaneyi “Orientalistlerin Kabesi” olarak adlandırır (Solbrig 54). Oxford, İstanbul,

Viyana, Paris, Venedik gibi şehirlerde Doğu yazmalarının bulunduğu kütüphanelerin onun yaşamında özel bir yeri vardır. Anılarında bunu şöyle anlatır: İstanbul'da Sultan Abdülhamid'in kabri bulunan (kütüphanede) diğer okuyucular minareden işitilen öğle ezanıyla ayağa kalkıp benim etrafında çepeçevre namaz kılarken, ben ise kendimi hâlâ diz çöküp oturmuş olarak... sessizce okurken görüyorum. Vatikan'da perdelerin güneş ışığını kestiği yüksek pencerele kütüphanede Peter Meydanı'ndaki havuz fiskiyesinden ilahi bir dinginlikle akan suyun sesini duyuyorum. Kendimi Viyana'da Kraliyet Saray kütüphanesinde diğer ucunda Prens de Ligne'nin çalıştığı uzun masada otururken görüyorum.³ (Kendimi hâlâ) aydınlık pencereleri Elbe nehrine bakan Dresden (kütüphanesinde), pencereleri denize açılan Neapel (kütüphanesinde)'da görüyorum. Bodleian'da ise öğle tatilinde üstüme kütüphane kapatılmış olarak yazmanın bağlandığı zincirin ses çıkardığı sırada otururken. Paris'te şiddetli kış soğukunda dar avlu hücresinde önü kapatılmış şömine ateşinin karşısında... Sevgili oğlum Max'ın doğum haberini aldığım Venedik'teki San Marco kütüphanesinde ise nasıl bir sevinç yaşamıştım (Solbrig 71-72).

Hammer'in Doğu yazmalarına olan tutkusunun ve birikiminin Viyana Saray kütüphanesinin tarihçesinde de önemli bir yeri vardır. 1808'de Fransızlar (Napolion) Viyana'ya girdiğinde Saray ve çevresindeki devlet adamları ve memurları şehri terketmiş fakat buna yetişemeyen Hammer geride kalmıştır. Bu sırada Fransız işgal kuvvetleri Viyana'daki galeri ve kütüphaneleri yağmalamaya kalkmış, değerli Doğu yazmalarını da Saray Kütüphanesinden Paris'e göndermek üzere el koymuşlardır. Kütüphanecinin çaresizliği kaşısında Hammer şahsi ilişkilerini ve bilimsel ağırlığını kullanarak etkili olmuş ve Fransızlar yazmaların bir kısmını bırakmak zorunda kalmışlardır (Solbrig 63).

³ Hammer, anılarında 1792'de Hofbibliothek'te Prince de Ligne ile ilginç tanışmasını anlatarak Ligne'nin ölümüne değin süren dostluklarına ve onun hayatında tanıdığı müstesna kişiliğine geniş yer verir (EL 27).

Hammer, kütüphane araştırmalarının yanısıra dönemin ünlü doğubilimcileriyle de bağlantılar kurmuş ve görüş alışverişinde bulunmuştur. Bunların başında Paris'te modern orientalistiğin kurucusu olan ünlü Fransız Arapça uzmanı doğubilimci Silvestre de Sacy (1758-1838) gelmektedir.

Hammer, 1802'de ikinci kez İstanbul'a gelir. Bu gelişinde 4 yıl kalır (1806) ve Osmanlı tarihi projesi için daha yoğun bir şekilde çalışır, anıların da dile getirdiği gibi hiç bir fırsatı kaçırmaksızın malzeme toplar; İstanbul'daki gezi ve gözlemlerini sürdürür. Bunun yanı sıra saray ve çevresinden bazı devlet adamlarıyla tanışıp görüşür, özellikle Kaynarca antlaşmasına kadar Osmanlı tarihini yazmış olan saray tarihçisi Nazif (Nesif) Efendi ve Mısır seferi tarihini yazmış olan Selim Efendi ile yakın ilişkiler kurar. Kütüphane ve sahaflarda kaynak araştırmalarını daha önceki gelişinde olduğu gibi yoğun bir şekilde sürdürür (EL 133). Hammer, anılarında ayrıca aralarında iki vezirin de bulunduğu saray çevresinden birçok devlet adamıyla tanışıp görüştüğünü ve onlara ilişkin gözlemlerini, konaklarda katıldığı helva sohbetlerine ilişkin izlenimlerini de ayrıntılı bir şekilde anlatır (EL 134-139). İstanbul'dan ayrılmazdan kısa bir süre önce de 1804 yılında *Târih-i Seyyâh Evliyâ Efendi* adını taşıyan *Seyahatname*'nin 4. cildine rastlar ve bu ilginç eseri 100 kuruş ödeyerek satın alır. İstanbul'dan Hindistan'a değin uzanan geniş bir Doğu coğrafyasının dil, tarih, kültür ve edebiyatına vakıf olan, özellikle Arap, Fars ve Osmanlı tarih ve edebiyatı alanlarında anıt eserler bırakmış olan Hammer, aşağıda çevirisini verdiğim yazısında da belirttiği gibi, bu eseri bulmakla "tanıdığı Doğu eserleri içinde gerek anlatımı, gerekse içeriği" ile çok ayrıcalıklı bir esere rastlamanın derin heyecanını duymuş ve eserin ilk üç cildini de ele geçirmenin peşine düşmüştür. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra bu aramayı İstanbul'daki tanıdık ve arkadaşları aracılığıyla 10 yıl boyunca sürdürmüş ve sonunda emeline kavuşmuştur. 7 Ocak 1814'te eseri, Viyana Saray Tercümanı ve Danışmanı Joseph von Hammer imzasıyla *Intelligenzblatt zur Wiener Allgemeinen Literaturzeitung*'un 2. sayısında (9-15) "Türkçe Bir Seyahatnamenin İlginç Bulunuşu" (Merkwürdiger Fund einer Türkischen Reisebeschreibung) başlıklı yazısıyla tanıtmıştır.

Eserin 4. cildinin sonuncu cilt olduğunu sanan Hammer, sonradan bulunduğu bu üç cilt ile tamamlandığını düşünmüş ve 4 cilde göre Evliya Çelebi'nin seyahatlerinin 25 yıl sürdüğünü ve 1041-1066 (1631-1656) tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğunun Asya, Afrika ve Avrupa'da bulunan topraklarında gezip İran'la sona erdiğini sanmıştır. Evliya Çelebi'nin kimliğini "ulema biyografileri"nde aramış, ancak izine rastlayamamıştır. Bunun da "eserin son derece nadir olmasının yeni bir kanıtı" olduğunu ileri sürmüştür.

1814 yılında yayınladığı tanıtma yazısının ardından üç yazı daha yayınlamış olan Hammer,⁴ bundan sonraki yayınlarda *Seyahatname*'yi bir yandan kaynak olarak kullanmış bir yandan da seçmeler yaparak İngilizceye çevirmeye başlamıştır. Bunu anılarında da belirtir ve 1814 yılında büyük Türk seyyahı Evliya'nın *Seyahatname*'sinin İngilizce çevirisine başladığını ve 1816'da ara verdiği bu çeviriye yeniden döndüğünü yazar. (EL 218, 232). Bu çeviriler seçme parçalar ya da özetlemeler şeklindedir. İki cilt olarak üç kitap halinde yayınlanmıştır: *Narrative of Travels in Europa, Asia and Africa, in The Seventeenth Century, by Evliya Efendi*. The Ritter Joseph von Hammer, London. Cilt 1-I, 1834, cilt 1-II 1846; cilt 2, 1850. İlk tanıtmasından 20 yıl sonra yayınladığı bu çevirinin birinci cildinde Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'nin ilk dört cildinden çıkardığı biyografisine yer vermiştir. *Seyahatname*'yi Avrupalılara tanıtan ve birçok araştırmanın da kaynağı olan bu çeviride "Biographical Sketch of The Author" (III-XIV) başlıklı bu bölüm Evliya Çelebi'nin (kendi kaleminden) ilk biyografisidir.

Hammer, bu çeviriyi yaparken eser ve yazarı hakkında daha geniş bilgi edinmiştir. İlk tanıtma yazısında Evliya Çelebi'nin seyahatlerinin 4. ciltte İran'la bittiğini ve 25 yıl sürdüğünü yazmasına karşılık burada, onun verdiği bilgilerden 41 yıl seyahat ettiğini (XII), 1090'da 70'li yaşlarında eserini bitirmeden öldüğünü hatta hayatının son 10 yıllarının eserini Edirne'de yazmaya hasrettiğini ve orada öldüğünü bildirir, mezarının da orada aranması ge-

⁴ Bu yazılar için bkz. Robert Dankoff-Klaus Kreiser, *Materialien zu Evliya Çelebi*. 1992. s. 176.

rektiğini söyler (XIII). Eserin on cildini görmeden verilen özellikle bu son bilgi bu gün için eskimiş olmakla ve gerçekte bağdaşmamakla birlikte Evliya'nın hac seyahatinden, Kara Mehmed Paşa'yla birlikte Osmanlı heyetinde sekreterlik göreviyle Viyana'ya gittiğinden, orada kraldan aldığı "patent" ("papinta"- geçiş belgesi)⁵ ile Batı Avrupaya gittiğinden haberdardır; Almanya Hollanda, Danimarka, İsveç, Polonya üzerinden Kırım'a uzanan Batı Avrupa seyahatini de ölümü yüzünden yazmadığını düşünür (XIII). 1089/1678'de Kandiya seferine katıldığını, 50 yıllık deneyiminde 18 ülke gördüğünü ve 147 farklı dil duyduğunu bildirir (XIII).

Hammer, *Seyahatname*'ye olan tüm hayranlığına rağmen, Evliya'nın eski tarihler konusunda sık sık hataya düştüğünü fark eder, tarih düşürmelerine ve beyitlerine istinaden de onun orta derecede bir şair ve tarihçi olduğu hükmüne varır. Ancak Evliya'nın anlattığı rüyasından tamamen bağımsız olarak "seyyah" adını gerçekten hakkettiğini de açıkça ifade eder (XIII).

Bilindiği gibi Hammer, Osmanlı tarihinin yanısıra Osmanlı edebiyatına da büyük ilgi duymuş pek çok edebiyat eseri okumuş ve 1834-1836 yıllarında *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf Unsere Zeit (Günümüze Değın Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi)* adıyla Osmanlı edebiyat tarihini yazmıştır. Bu eserin ortaya çıkmasında Osmanlı tarih ve edebiyatına ilişkin zengin kütüphanesi ve birikiminin yanısıra teolog Johann Gottfried Eichorn (1752-1827) ile tarihi ve edebi konularda görüş alışverişinde bulunmasının büyük rolü olmuştur. Zira bu bağlantının sonucunda Eichhorn, kendi büyük projesi olan *Geschichte der Literatur (Edebiyat Tarihi)*'un 5. cildini Osmanlı edebiyatına ayırmıştır ve 1812 yılında bunu yazması için Hammer'i davet etmiştir (Solbrig 65). Hammer, daha bu yıllarda hedefini Osmanlı edebiyat tarihi araştırmalarına yöneltmiş ve daha sonra bu birikimini adı geçen 4 cilt-

⁵ Evliya Çelebi'nin seyahatleri sırasında aldığı geçiş belgeleri konusunda bkz. Stathi, Pinelopi. "Greek Patriarchal Letter For Evliya Çelebi" *Archivum Ottomanicum* 23. 2005/2006. 263-268. Tezcan, Nuran. "Evliya Çelebi'nin Belgesel İzi "Papinta Kâğız". *Toplumsal Tarih* 161. 2007. 31-35. Tezcan, Nuran. "Evliya Çelebi's "Patents" Obtained From The Franks" *Archivum Ottomanicum* 25. 2008/2009. 99-112.

lik esere dönüştürmüştür. Başlangıçtan kendi zamanına değin 2 binden fazla şair biyografisini içeren bu eserde, şairlerin eserlerinden oldukça zengin metin çevirileri de bulunmaktadır. Osmanlı şiirini çok iyi tanıyan ve onu Avrupa'ya bu denli bir kapsamla ilk tanıtan ve okutan Hammer-Purgstall, adı geçen tanıtma yazısında *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin Osmanlı yazınındaki ayrıcalıklı yerini isabetle görmüştür. Onu tanıtırken Osmanlı kültürünün özellikle iki noktasına dikkati çeker: Birincisi bu eserin “gerçeğe bağlı olarak gerçeği anlatma tutkusuyula” (Wahrheitsliebe) ile yazılmış olduğudur. İkincisi de Doğu sanat anlayışı çerçevesinde Osmanlı aydınının bu tür eserlere olan ilgisizliğidir. Hammer, bu edebiyatta şiire olan ilgi ile böylesine özgün bir esere olan ilgisizliği Seydi Reis'in eseriyle karşılaştırma yaparak somutlar. Kanuni Sultan Süleyman dönemi denizcilerinden Seydi Ali Reis'in Kızıl Deniz'den Hindistan'a ve oradan karayoluyla Buhara üzerinden İstanbul'a ulaşan seyahatini içeren küçük seyahatnamesinin, Evliya'nın seyahat hazinesi karşısında sadece çok zayıf coğrafi bilgileri içermesine rağmen, çok daha tanınmış olduğunu, bunun da manzum metin olmasından kaynaklandığını belirtir, “...zevksiz şiir divanları, kırk kırk yaran [Arapça] gramer kitapları, teolojik saçmalıklarla dolu Osmanlı edebiyatının böylesine zengin bir topografya eseri üzerine hemen hemen hiçbir şey yazmaması, onun tuttuğu yanlış istikametın yeni bir kanıtıdır...böylesine sadakatle ve gerçeği anlatma tutkusuyula kaleme alınmış bir Doğu seyahatnamesinin Avrupa'da uyandırabileceği ilgi hakkında doğru bir tasavvur sahibi olamamışlar, bu esere öteki tarihi ve edebi eserlere göre çok daha az değer vermişlerdi. İşte, eserin şimdiye kadar hiç bilinmemesi ve son derece nadir bir eser olarak kalması bu yanlış değerlendirmeye açıklanabilir” sözleriyle de *Seyahatname*'nin Osmanlı yazını içindeki ayrıcalıklı yerini belirler.

Hammer, *Seyahatname*'yi bulmasını ve onun Doğu eserleri içinde özgün bir eser olduğunu saptaması dolayısıyla yazısında bunu hem bir “bulma” hem de bir “keşif/buluş” anlamına gelen “..... Fund” kelimesiyle verir. Yani *Seyahatname* ile hem eseri, hem de Doğuyu yeni bir boyutuyla keşfettiğinin bilincindedir. Bu tanıtmasıyla Avrupa'daki Doğu araştırmalarına yeni bir

kapı açmak istemiş olmalıdır. Belki de bunu Antoine Galland'ın (1646-1715) Binbir Gece masallarını keşfedip Fransızcaya çevirmesi (1704-1706 1712,1717) ile doruğa yükselen Doğu ilgisinin yeni bir aşaması olarak düşünmüştür.

Bilindiği gibi 17. yüzyılın ortalarında Antoine Galland'ın (1646-1715) Binbir Gece Masallarını keşfedip Arapça'dan Fransızca'ya çevirmesi (1704-1706 1712,1717) Doğu ilgisine yeni bir heyecan kazandırmış⁶ ve Binbir Gece Masalları, Doğu araştırmalarında odak noktası olmuştur.⁷ Nitekim Hammer'ın İstanbul'a ilk gidişi sırasında Viyana'da Thugut tarafından kendisine Binbir Gece Masallarını araması siparişi verilir. Anılarında bunu özellikle belirten Hammer (*EL* 37) İstanbul'da bulunduğu sürece ve daha sonra gittiği Mısır'da Binbir Gece Masalları'yla *Antarname* nüshalarını aramıştır.⁸

⁶ 1781-1785'te Johann Heinrich Voss tarafından ilk Almanca çevirisi (6 cilt) yapılmıştır.

⁷ Antoine Galland, Paris'te Collège de Royal ve Sorbonne'da eğitim alır. İyi Yunanca bilgisi dolayısıyla 1670-1675 yıllarında İstanbul'a gönderilir. Fransızların İstanbul'da açtığı "école des Jeunes de langue" okulunda dil oğlanı olarak eğitim alır. 1679'da 2. kez Doğu'ya gönderilir özellikle 1689'e kadar Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkeleri gezer. 1709'da Collège de France'da Arapça profesörü olur. 1704-1707 Binbir Gece Masallarının Fransızca çevirisini yayınlar.

18. yüzyılda Fransa Doğu araştırmalarını örnek alan Viyana'da Maria Theresia'nın dil yeteneği olan gençleri Türkiye'de sarayda tercüman (dil oğlanı) olarak çalışmak üzere Paris'teki Collège de Louis Grand modelinde Orientalischer Akademie'yi kurmuştur. Hammer de aynı şekilde, 1799'da dil oğlanı olarak İstanbul gönderilir.

Kâtip Çelebi'nin *Kesfî'z-zünûn*'u Galland için olduğu kadar Hammer için de ana kaynak olmuştur. Galland, Avrupa'nın ilk Müslüman âlemi ansiklopedisi olan Barthélemy d'Herbelot'nun (1697) *Bibliothèque Orientale*'in hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

Hammer ise Viyana Kraliyet kütüphanesindeki *Kesfî'z-zünûn* üzerine çalışmış, *Kesfî'z-zünûn*'dan çeviriler yapmış daha sonra Almancaya çevirmiştir (*Encyklopaedische Übersicht der Wissenschaften des Orients, aus Arabischen und Türkischen Werken übersetzt*. Leipzig, Breitkopf&Haertel 1804).

Galland'ın İstanbul'dan pek çok Osmanlı el yazması satın alıp Fransa'ya götürmesi ve bu yazmaların ana konularının tarih, sözlük-edebiyat ve erotik metinlerden oluşması da Hammer'ın İstanbul'daki sahaf gezilerinden satın alarak oluşturduğu Doğu yazmaları koleksiyonuyla konu paralelliği dikkat çekicidir.

⁸ Daha sonra Hammer de Binbir Gece Masallarının çevrilmemiş olan hikayelerini Arapça-dan Fransızcaya çevirir, bu çeviri Zinderling tarafından Almanca'ya aktarılır (*Der Tausend und einen Nacht noch nicht übersetzte Maerchen. Erzaehlungen und Anekdoten*,

Ancak Viyana'daki modern Doğubiliminin⁹ kurucusu olan Joseph von Hammer-Purgstall, "... içeriği son derece ilginç" ve "... hiç bir Doğu eserinde rastlamadığı bir anlatım"la yazılmış olan *Seyahatname*'yi bulmuştur ve *Seyahatname*'yi bulma onun için yalnız bir elde etme, sahip olma değil aynı zamanda Doğunun başka bir yönünün yani gerçekçi anlatım yönünün de keşfi olmuştur. Bunu "Doğu'da çok nadir olan bu eserin Avrupa'daki tek yazma nüshası şimdi Viyana'da, bu satırların yazarının elinde bulunmaktadır. Bu eser, onun kendi inceleme ve araştırmalarıyla tanıdığı tüm oryantal coğrafya ve mesafe bilgisi (hodegetik) eserlerinden çok daha ilginç ve zengin olduğu için ve coğrafya ve topografya alanlarına gerçek anlamda bir zenginleşme ve genişleme getirdiği için bu satırların yazarı, bu mutlu keşfi duyurmayı ve eserin içeriği üzerine söyleyeceği birkaç sözle eserden yapılacak kısmi tercümelerin yaratacağı ilgiye dikkati çekmeyi kendine görev saymaktadır" sözleriyle yansıtır.

zum ersten Male aus dem Arabischen ins Französische von J. Von Hammer und aus dem Französischen ins Deutsche Übersetzt von Zinderling. Stuttgart, Cotta. 1823-1824).

- ⁹ Babinger, yazısının sonunda Hammer'in Avrupa'daki Doğu araştırmalarındaki yerini şöyle belirler: "Doğu araştırmalarının tam yüzyılın dönümünde gerek duyulduğu biçimde onları küçük uğraşılardan kurtarıcı bir girişime yol açacak olan Doğunun içinden çıkıp gelen teşvik gücü, bir deha olmaksızın ortaya çıkamazdı" der ve bu dehanın Josef Freiherr v. Hammer-Purgstall olduğunu belirterek bu görüşünü Jakob Phil. Fallmerayer'in Hammer için söylediği "Doğunun ünle taçlandırılmış manevi fatihi, yeni bir bilim dalının yaratıcısı, bilgi âleminin bilinmeyen alanlarının kâşifi, odak noktası ve aydınlatıcısı" (129) nitelendirmeleriyle pekiştirir. Babinger, uzun yıllar İstanbul'da ve Doğuda kalan Hammer'in, sürekli olarak bilgilerini genişleterek ve derinleştirerek çalıştığını, değerli yazmalarla, bugün Viyana Kraliyet Kütüphanesinin temelini oluşturan ve övüncü olan çok zengin kitap koleksiyonunu oluşturduğunu, onun uzun bir araştırmacı dizisine önderlik ettiğini ve Doğubilimleri araştırmalarını muazzam bir yükselişe geçtiği sırada Avrupa'daki Doğu araştırmalarının (Arapça, Farsça ve diğer Doğu dilleri filolojisi) muazzam imparatorluğunda Türkoloji araştırmalarını (diğer Doğu dilleriyle) eşit haklara sahip bir alan olarak fethettiğini (129) özellikle vurgular. Babinger'in "Doğu araştırmalarının muazzam imparatorluğu olarak" adlandırdığı Yakındoğudan Uzakdoğuya değin dilleri içeren bu alanın önde gelen Doğubilimcileri Alexander von Humboldt (1769-1859), Wilhelm von Humboldt (1767-1835), Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827) ve Silvestry de Sacy (1758-1838)'dir.

Eserin içeriğine ilişkin saptamaları ise onun *Seyahatname*'yi nesnel bir değerlendirme ile nasıl anlayıp algıladığını açıkça göstermektedir:

“eski zamanların tarihi olarak anlattığı masalımsı hikâyeleri” dışarda bırakılacak olursa “Avrupalı seyyahların daha geçmediği yollar üzerine yazdıkları, okuyucunun merakını baştan sona değin hep aynı derecede canlı tutar. Aşağıdaki yoğunlaştırılmış içerik verileri, tüm seyahatname ve ana kaynaklardan edinilme topografik bilgi tutkunlarını heyecanlandırmaya yeterli olacaktır”

“Bir arada dokuz yüz büyük boy sayfadan fazla tutan bu dört cildin özetlemeler halinde kısaca tanıtılması bu eserdeki malzemenin zenginliği hakkında bir fikir vermek için yeterli olsa gerek.... Fakat bu eserden seçmeler halinde yapılacak bir çeviri, eğer Avrupa’da henüz yeni öğrenilmekte olan ya da Avrupa’da hiç bilinmeyen her şeyi yansıtmak amacıyla yapılabaksa, fazlaca kısaltma yoluna gidilmemelidir”

“Mevki ve mansaplarının her yıl değiştirilmesinden dolayı beş yüz yıldan beri Osmanlı ülkesini bu kadar çok gezen devlet adamları ve kadılar arasında yalnızca Evliya Efendi kendi seyahatlerini bu kadar ayrıntılı, anlaşılır ve akıcı olarak yazmıştır”.

“Bu satırların yazarı onun eserini şimdiye kadar yaptığı inceleme ve bibliyografi araştırmalarında karşına çıkan bütün Doğu yazma eserleri arasında en ilginç olanı ve muflu edeni olarak görmektedir”

Bu açıklamalardan sonra onun *Seyahatname*'yi bulması ve bilim dünyasına tanıtması Avrupa’daki Doğu araştırmalarına gerçekten yeni bir kapı açmıştır, denebilir. *Seyahatname* 19. ve 20. yüzyıl Avrupa türkoloji araştırmalarında başlıbaşına bir alan olmuş, eser üzerine yüzlerce inceleme ve araştırma yapılmış, kapsamlı bir şekilde incelenmesi için önemli projeler gerçekleştirilmiştir (bkz. Dankoff-Kreiser *Materialien zu Evliya Çelebi. II. Guide to the Seyāhatnāme of Evliya Çelebi - Bibliographie raisonnée*); Evliya Çelebi’nin Anadolu seyahatlerinin haritası hazırlanmış (I. Erlaeuterungen und Indices zur Karte B IX 6 “Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi” von Jens Peter Laut) ve şehir monografilerinin incelemesine yönelik özel yayın dizisi “Evliya Çelebi’s Book of Travels Land and People of the

Ottoman Empire in the Seventeenth Century. A Corpus of Partical Editions” (Edited by Klaus Kreiser. E. J. Brill. Leiden. Newyork. Kobenhavn. Köln. 1988) kurulmuştur¹⁰.

Kaynakça

- Babinger, Franz. “ Die Türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls” *Die Welt des Islams* 1919. c. 7. no. ¾: 103-127.
- Bilici, Faruk, “Kâtip Çelebi Antoine Galland’ın alter-egosu mu?”, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Tercümanlar: Antoine Galland ve Ali Ufkî Bey Kollokyumu*, 20-21 Mayıs 2008, İzmir Fransız Kültür Merkezi-Antoine Araştırma Merkezi, (Yayımlanmamış Bildiri)
- Duda , Herbert W. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall: Diplomat, Orientalist, Schöpfer und erster Praesident de österreichischen Akademie der Wissenschaften. *Zwanzig Jahre Hammer – Purgstall-Gesellschaft 1958-1978*. Graz 1978.
- EL: Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von. *Errinnerungen aus Meinem Leben 1774-1852*. yay. Reinhart Bachofen von Echt. Wien-Leipzig 1940.
- Galland, Antoine. Galland, *Antoine-İstanbul’a Ait Günlük Hâturalar (1672-1673)*. Cilt I-II Yay. Charles Schefer. Çev. Nahit Sırrı Örik. TTK 1998.
- Hammer (-Purgstall) The Ritter Joseph von. *Narrative of Travels in Europa, Asia, and Africa, in The Seventeenth Century*, by Evliya Efendi. London 1834.
- Işıklar, Müge, “Antoine Galland ve Ufkî Bey: İzmir Buluşması”, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Tercümanlar: Antoine Galland ve Ali Ufkî Bey Kollokyumu*, 20-21 Mayıs 2008, İzmir Fransız Kültür Merkezi-Antoine Araştırma Merkezi, (Yayımlanmamış Bildiri)

¹⁰ Bu dizide şu kitaplar yayımlanmıştır: Van Bruinessen, Martin-Boeschoten, Hendrik. *Evliya Çelebi In Diyarbekir. The Relevant Section of the Seyahatname- Edited with Translation, Commentary and Introduction*. 1988; Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi In Bitlis* 1990; Buğday, Korkut. *Evliyâ Çelebis Anatolienreise aus dem Dritten Band des Seyahatname- Edition, Übersetzung und Kommentar*. 1996; Tezcan, Nuran. *Manisa Nach Evliya Çelebi*. 1999; Dankoff, Robert-Elsie, Robert. *Evliya Çelebi In Albania And Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid) The Relevant Section of the Seyahatname- Edited with Translation, Commentary and Introduction* 2000.

- İldem, Arzu Etensel. "Antoine Galland'ın İlk Doğu Kütüphanesi", *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Tercümanlar: Antoine Galland ve Ali Ufkî Bey Kollokyumu*, 20-21 Mayıs 2008, İzmir Fransız Kültür Merkezi-Antoine Araştırma Merkezi, (Yayımlanmamış Bildiri)
- Marzolph, Ulrich. "Çok Uluslu Bir Anlatım Sanatının Bir Abidesi Olarak "Binbir Gece Masalları" Binbir Gece Masalları Sempozyumu 19-20 Eylül 2008. Bilkent Üniversitesi-Ankara.
- Solbrig, Ingeborg H. *Hammer-Purgstall und Goethe "Dem Zaubermeister das Werkzeug"* ed. By the Department of German Studies Stanford University, California. C.1. Bern und Frankfurt/M.

Ek: Türkçe Bir Seyahatnamenin İlginç Bulunuşu

Tarih ve coğrafyanın, elbette sadece bu ikisinin değil, fakat bütün bilim dalları arasında kuşkusuz en başta bu iki esas bilim dalının Avrupa'daki alanları, Doğu'da yapılan keşifler ve bunların sağladığı bilgi artışıyla bundan sonra da büyük genişlemelere elverişlidir. İşte böyle olduğu için bu satırların yazarı, ilk kez bundan 15 yıl önce İstanbul'un kütüphanelerini ve kitapçılarını ziyaret etme olanağı bulunduğu, daha sonra Mısır'da ve ikinci kez tekrar İstanbul'da kaldığı 4 yıl boyunca bizzat kendisi ve Levant'tan döndüğünden beri de arkadaşları aracılığıyla sürekli olarak tarih ve coğrafya kitapları aramayı bibliyografya araştırmaları için kendisine başlıca amaç edinmiştir.

Pahalı oluşlarından dolayı sadece Osmanlı tarihiyle sınırlandırmak mecburiyetinde kaldığı tarih kitapları bakımından yorucu araştırmalarının karşılığını en verimli biçimde elde etmiştir.

Avrupa'da onun sahip olduğu Osmanlı tarih kaynakları koleksiyonu öylesine mükemmeldir ki, bu zenginlikte bir koleksiyon değil Avrupa kütüphanelerinde, İstanbul'un kamuya açık bir kütüphanesinde bile bulunmaz.

Coğrafya kitapları bakımından ise çok daha az eser toplayabilmiştir. Bu özel zorluklardan değil, basit bir nedenden dolayıdır; *Enzyklopädische Übersicht der Wissenschaften* (Bilimler Üzerine Ansiklopedik Genel Bakış) başlıklı eserimde adları anılmış olan) ünlü Doğu coğrafya eserleri – ki bunlar arasında Türklere ait önemli bir eser yoktur – ve Hacı Halife'nin *Cihannüma'sı* haricinde Türkler, coğrafya alanında pek az şey yapmışlar ya da hiçbir şey ortaya koymamışlardır. Uzun yıllar süren araştırmaların verimsiz kalması bu satırların yazarını bu araştırmaları devam et-

tirmekten yıldırma, nihayet 1804 yılında, İstanbul'da mutlu bir tesadüf sonucu ona *Tarih-i Seyyâh Evliya Efendi* başlığını taşıyan büyük bir Türk seyahatnamesinin 4. ve sonuncu bölümünü keşfedip 100 kuruş ödeyerek satın almak nasip oldu.

Eserin içeriğinin son derece ilginç olması, eksik üç bölümünün izini sürme tutkusu yarattı. Bu satırların yazarının bu keşiften sonra İstanbul'da raportör (Referent) olarak geçirdiği iki yıl içinde kendisi ve arkadaşları – bunlar Doğu dilleri tercümanlığında büyük hizmetleri olan Fransız elçiliği müsteşarı Mösyö Russin, gerek Milady Craven'in, gerekse kendisinin seyahatleri dolayısıyla tanıdıkları İshak Beg adlı Türk idi – sadece şu hususları ortaya çıkarabildiler: Bu pek değerli eserin tamamı mevcut olmakla birlikte son derece nadirdi, ancak çok yüksek bir fiyata satın alınabilirdi; eser, ulaşılması olanaksız saray kütüphanesi dışında İstanbul'un kamuya açık kütüphanelerinin hiçbirinde yoktu. Daha sonra ısrarlı ricalarım üzerine arkadaşım, elçilik kâatibi Baron von Ottenfels tarafından sürdürülen araştırmalar da sonuçsuz kalmıştı. Nihayet şimdi, 10 yıl süren çabalardan sonra eskiden Osmanlı devlet adamı olarak Berlin'de bulunmuş olan arkadaşım Johann Aegyropulo eserin bütünü'nün [dört cilt] çok güzel ve iyi korunmuş nüshasını Kont von Rzewusky'nin kütüphanesi için satın almayı başarmıştır.

Doğu'da çok nadir olan bu eserin Avrupa'daki tek yazma nüshası şimdi Viyana'da, bu satırların yazarının elinde bulunmaktadır. Bu eser, onun kendi inceleme ve araştırmalarıyla tanıdığı tüm oryantal coğrafya ve mesafe bilgisi (*hodegetik*) eserlerinden çok daha ilginç ve zengin olduğu için ve coğrafya ve topografya alanlarına gerçek anlamda bir zenginleşme ve genişleme getirdiği için bu satırların yazarı, bu mutlu keşfi duyurmayı ve eserin içeriği üzerine söyleyeceği birkaç sözle eserden yapılacak kısmi tercümelerin yaratacağı ilgiye dikkati çekmeyi kendine görev saymaktadır.

Eserin tümü 4 bölümden oluşmaktadır, elimizdeki nüshada bu bölümler büyük boy iki cilt içinde ciltlenmiştir. Birinci cilt 450, ikinci cilt ise 472 varaktır. Yazarı Evliya Muhammed Efendi, Sultan IV. Murad, İbrahim ve IV. Muhammed dönemlerinde yaşamıştır. 1041-1066 (1631-1656) tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğunun Asya, Afrika ve Avrupa'da bulunan topraklarını gezip İran'la sona eren seyahatleri 25 yıl sürmüştür. Hacı Halife'ye göre Osmanlı edebiyat tarihinde bu adı taşıyan iki âlim bulunmaktadır (Eichhorn, *Edebiyat Tarihi*, 3. cilt, sf. 1229 ve 1243). Ama bizim seyyahımız bunlardan biri olamaz; birincisi 1635'te ölmüştür, ikincisi de Sinop'ta doğmuş ve 1703'te ölmüştür. Oysa seyyahımız kesin bir ifade ile kendisinin İstanbul'da doğduğunu söylüyor.

Çoğu zaman gözlemlerini pek titizce kaleme alan Türk ulema biyografilerinin iki başka Evliya Efendinin adlarını vermelerine karşın bu yazarın kimliği hakkında bütünüyle suskun kalmaları, hem onun eserinin son derece nadir olduğunun yeni bir kanıtıdır, hem de zevksiz şiir divanları, kırk kırk yaran [Arapça] gramer kitapları, teolojik saçmalıklarla dolu Osmanlı edebiyatının böylesine zengin bir topografya eseri üzerine hemen hemen hiçbir şey yazmaması, onun tuttuğu yanlış istikametini yeni bir kanıttır.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesini bir keresinde görmüş, ama sonra bütün nüfuzuna rağmen bir daha ele geçirememiş olan Prens Demetrius Murusi (sonradan kafası kesilerek öldürülmüştür) örneğinde olduğu gibi Doğu bilimlerinin tüm dallarında engin bilgili Türkler ve çok okumuş Rumlar, böylesine sadakatle ve gerçeği anlatma tutkusuyla kaleme alınmış bir Doğu seyahatnamesinin Avrupa'da uyandırabileceği ilgi hakkında doğru bir tasavvur sahibi olamamışlar, bu esere öteki tarihi ve edebi eserlere göre çok daha az değer vermişlerdi. İşte, eserin şimdiye kadar hiç bilinmemesi ve son derece nadir bir eser olarak kalması bu yanlış değerlendirmeyle açıklanabilir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yolu Kızıl Deniz'den Hindistan'a düşen, oradan da karayoluyla Buhara üzerinden İstanbul yolculuğuna başlayan Türk kapitanlarından Seydi Ali Reis'in bu seyahati anlattığı küçük seyahatnamesi çok daha fazla tanınmıştır. Hacmi pek küçük olan (bu satırların yazarı eserin orta büyüklükte bir oktav cildine sahip bulunmaktadır) ve hemen hemen tamamı manzum olan bu seyahatname, sadece çok zayıf coğrafi bilgiler içermekte iken Evliya Efendi'nin eseri topografik, etnografik, tarihsel ve filolojik kayıtlar içeren bir hazinedir. Bu kayıtlar arasında Kürtçe, Moğolca ve bazı Tatar lehçeleri gibi yabancı Asya dillerinden örnekler; uğradığı vilayetlerin yasal ve yönetsel yapısı üzerine sayılarla verilen bilgiler; kale, medrese, köprü, hamam ve başka hayrat yerlerinin durumu hakkında bilgiler; o dönemde hayatta bulunan ya da ölmüş ve mezarları ziyaret yeri haline gelmiş meşhur kişilere ait biyografik kayıtlar bulunur. Ve nihayet eserde, ancak yerli ve müslüman bir kişinin farkına varabileceği; dili bilse bile bir Avrupalı için fark edilip anlaşılması mümkün olmayan pek çok orijinal gözlem ve bunların açıklanmaları yer alır. Bundan emin olmak için Evliya Efendi'nin de geçtiği bazı yollardan geçmiş olan birçok Avrupalı seyyahın söyledikleri Evliya Efendi'nin tasvirleriyle karşılaştırılabilir; böylece insan, Avrupalı seyyahların ne kadar çok şeyi gözden kaçırdıklarını, onun ise ne kadar çok yeni ve hiç söylenmemiş şeyi söylediğini görebiliriz.

Yer yer en eski zamanların tarihi olarak anlattığı masalımsı hikâyeleri çevirmeden bırakacak da onun Avrupalı seyyahların daha geçmediği yollar üzerine yazdıkları, okuyucunun merakını baştan sona değin hep aynı derecede canlı tutar. Aşağıdaki yoğunlaştırılmış içerik verileri, tüm seyahatname ve ana kaynaklardan edinilme topografik bilgi tutkunlarını heyecanlandırmaya yeterli olacaktır:

Birinci bölüm, Peygamberin sehabeleriyle birlikte yazara görüldüğü ve onun çok genç yaştan beri içinde taşıdığı seyahat arzusunu tahrik eden bir rüya hikâyesiyle başlar. O ilk olarak doğup büyüdüğü şehri ve çevresini gezip görmeye karar verir; İstanbul ve çevresinin en ayrıntılı, en incelikli topoğrafyası, 9 altbölüm halinde ilk bölümün içeriğini oluşturur. Şehrin ilk kurucularını anlatan giriş genelde masalımsıdır. Karadeniz üzerine, Akdeniz'e açılan Boğaz üzerine, Yeni Roma, yani İstanbul'un Konstantin tarafından kurulması üzerine, şehrin hisarları, kapıları ve surları üzerine, İstanbul'un eski eserlerine yerleştirilmiş tılsımlar üzerine, İstanbul'un yeraltı zenginlikleri ve bunlardan elde edilen ham maddeler üzerine, İstanbul'un müslümanlar tarafından 9 kez kuşatılması üzerine (Bulgar kuşatması ve II. Mehmed'in kuşatması hariç), İstanbul'un Osmanlılar tarafından ilk kuşatmasının tarihçesi. Osmanlılar tarafından ikinci kez kuşatılmasının ve alınışının tarihçesi. Aralarında, Fransa krallarının bir hanım sultan vasıtasıyla Osmanlı sultanlarıyla olan sözde akrabalığını anlatan hikâyenin de bulunduğu birtakım çok tuhaf hikâyeler. Yeni saray üzerine, eski saray üzerine. İstanbul'un fethedildiği ilk yıllarda şehrin yönetim teşkilatı üzerine. Selatin camileri ve bunlara bağlı vakıflar, binalar vb. üzerine; çok ayrıntılı biçimde diğer camiler üzerine. Bundan sonra IV. Murad zamanındaki eyaletleri, devlet gelirlerini ve devlet gücünü gösteren çizelge. İlk sultanların pek kısa, buna karşılık sonraki sultanların, özellikle IV. Murad döneminin pek geniş tarihçeleri; yazar, IV. Murad dönemini anlatırken kendisinin harem dairesine iç oğlanı (Page) olarak girişine özel bir bölüm ayırmış, bu bölümde birçok ilginç ayrıntıyı pek çekici bir tarzda anlatmıştır. Yukarıda adı geçen iki Evliya Efendi'den birincisi, onun hocasıydı; babası da Ayasofya Camiinin müezzini Derviş Muhammed idi. Evliya Çelebi, önce sadrazam daha sonra da Van valisi olan Melek Ahmet Ağa'nın *mahmisi* [hima-ye edilen] idi ve son yolculuğu olan İran seyahatini bu hamisinin verdiği bir görevle yapmıştı. Bundan sonra Sultan İbrahim dönemi tarihi, ve Evliya'nın bizzat katıldığı Kandiye fethine, yani hicrî 1074'e kadar (m. 1663) kadar Sultan (IV.) Mehmed dönemi tarihi gelir. İstanbul'un daha küçük camileri, mescidleri, mektepleri. Tekkeler, kışlalar, çeşmeler, hamamlar, türbeler vb. üzerine, II. Mehmed'den IV. Mehmed dönemine kadar tanınmış şairler ve onların kamuya açık çeşitli yapılar için kaleme almış oldukları tarih düşürmeli kitabelerin en ilginçleri üzerine, İstanbul'un çevresi

üzerine, Boğaziçi'nin topografyası, İstanbul'un varoşları üzerine, bahçeler, yazlık saraylar, çarşılar, gezi yerleri, kanallar boyunca inşa edilmiş köşkler. Üsküdar'ın topografyası, tekkeler, esnaf loncaları en ince ayrıntısına kadar. Bu sonuncu bölüm özellikle Osmanlı devletinin payitahtının yapısı üzerine Avrupa'da şimdiye kadar çıkan tüm eserlerde bu konudaki bilgilerden çok daha yeni ve esaslı bilgiler içerir.

İkinci cilt yazarın, Bursa'ya yaptığı ilk yolculuğunu içerir ve Osmanlı Devletinin bu ilk başşehirini ve çevresini İstanbul'dan aşağı kalmayacak şekilde ayrıntılı olarak anlatır. Uludağ'ın ve Bursa'nın ıncalarının anlatımı. Yazar'ın İznik ve İzmit üzerinden, Amasra, Sinop ve Samsun'a yolculuğu, bu şehirlerin ve bunlar arasındaki küçük yerleşim yerlerinin anlatımı. Lazlar ve onların binaları hakkında. Gürcistan ve Mıgırlıstan'da yolculuk. Bu memleketlerdeki yerleşim yerleri ve oralarda yaşayan çeşitli halklarının kökenlerine göre anlatımı. Abaza dilinden örnekler. 1053/1643 yılında yazar, Azak'taki meydan savaşına katılmış, Kırım'ı boydan boya geçmiştir, oradaki başşehirleri, binaları vb. anlatır. Yazar, bu noktada, uzun ve çok tuhaf bir atlayışla kendi yaşadıklarına, özellikle son kısmına görgü tanığı olduğu Kandiya kuşatmasına geçer, sonra tekrar Anadolu'daki seyahatini anlatmaya devam eder. Sapanca Gölünü tasvir eder, bu gölün Karadeniz'le birleştirilmesi projesini anlatır (Plinius kanalı). Uskubi [Üskübî], Bol [Bolu], Kerde [Gerede], Tussia [Tosya] yolculuğu. Göçer Türkmenlerin dilinden seçme kelime örnekleri, tekrar Amassia [Amasya], Nigissar [Niksar] üzerinden Erserum [Erzurum]'a doğru. Fırat havzası ve Erzurum çevresi. Kendisinin de katıldığı Erzurum savaşında ordunun geçtiği yol. Yol üzerindeki saraylar, köyler, kasabalar vb. Erivan ve Nahcivan üzerinden Tebriz ve Erdebil'e kadar İran seyahati. Bu şehirlerin ve bunların dolaylarında göçer hayatı sürdüren boyların anlatımı. Kaytakların dilinden örnekler. Kafkasya'nın anlatılması. Yazarın Bakû üzerinden tekrar Gürcistan'a dönmesi; tuttuğu yol, bu yol üzerinde Tiflis, Çaldıran, Ahıska vb. en çok ilgi çeken yerlerin tasviri. Mıgırlıstan'daki savaşın tasviri, en güzel sarayların, köy ve kasabaların tasviri. Mıgırlı dilinden örnekler. Yazarın 1057 (1647) yılı kışında Erzurum'dan yola çıkıp Çurum [Çorum] ve Tokat üzerinden İstanbul'a dönmesi. Kendisinin bu seyahati sırasında geçtiği ve tasvir ettiği yerler, bizim (yani Avrupalıların) seyahatnamelerimizde ve haritalarımızda adları bile pek az bilinen yerlerdir. Bu cilt, Ankara ile Ankara'dan İstanbul'a uzanan yolun tasviri ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilip IV. Mehmed'in tahta çıkarılmasıyla sona erer.

Üçüncü cilt, yazarın 1058/1648 yılında Anadolu ve Suriye üzerinden Mekte'ye doğru giriştiği hac yolculuğuyla başlar. İznik ile Eskişehir'in ve Sidi Battal

[Seyyid Battal] Türbesinin tasvirleri. Sidi, Harun Reşid'in çağdaşı olan bir Arap cengâveri (Battal) idi. Bulavadin [Bolvadin], Akşehir, tekke ve türbeleriyle Konya, Adna [Adana], Pajas [Payas], İskenderun, Bakrass [Bakrası], Antakye, Şecr, Hama, Hems [Hıms] ve bunlar arasında bulunan küçük yerleşim yerleri. Bu yolculuğa burada ara verilmiştir, fakat yazar, hemen ertesi yıl Dürzü emri Moin'e [Ma'ânoğlu] (Facardin) karşı görevlendirilen [Murtaza] Paşa'nın maiyetinde Lübnan ve Anti-Lübnan bölgesine seyahat eder. Suriye'deki peygamber türbelerinin tasviri, Ainegol [Ayn-ı Sûl], Sübdaniye [Zeydâniyye], Kassemije [Kasımiyye], Schimun Safa [Şem'ûn-ı Safâ]. Dürzüler ve lehceleri. Akka ve çevresinin tasviri. Yahudiler hakkında. Yafa, Ölü Deniz, Ramla, Gazze, Halep, Rokka [Rıkka], Urfa, Ca'ber, Balis [Bâlis] vb. yerlerin ayrıntılı tasviri. Bu bölgede bulunan göçer Türkmenlerin dilinden örnekler. Kayseri'nin ve oraya kadar yol üzerinde bulunan yerlerin tasviri. Burarlarda üretilen şeylerin ve buralardaki dikkat çekici şeylerin yazarın hep yaptığı gibi ayrıntılı tasviri. Ermeniler ve onların hesaplama yöntemleri. Divreği [Divriği], Charbut [Harput], Sağman. Vilayet hakkında sayısal bilgiler. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlık dönemi ve sadrazamlıktan uzaklaştırılması üzerine dönemin olayları hakkında bilgi veren ayrıntılı ve pragmatik tarihsel bir çıkma. Paşa sadrazamlıktan alınıp Oczakov'a [Özi] vali olarak gönderildiğinde Evliya Efendi onunla birlikte gider, dolayısıyla Rumeli'de de seyahat eder. Yolu İstanbul'dan başlayıp Silivri, Tschvlu [Çorlu], Burgas [Burkaz], Pevadi [Pirevadi], Schumna [Şumnu], Hesargrad [Hezargrad], Rusçuk, Giurgevo [Yergöğü], Sistov [Ziştovi], Nicopolis (Niğbolu), Silistra [Silistre], Hacıoğlu Pazarı, Balçık, Kavarna, Mankalia'dan geçer [Mankalya], Dobruca Tatar bölgesinden yine dil örnekleri verir. Bütün bu yerler ve bunlardan sonra gelen Köstence, Karaharman, Babadağı, Zağra Yenicesi, Filibe, Sofya ve nihayet Asya'daki Bursa'nın karşılığı olarak Osmanlı'nın Avrupa'daki eski başşehri olan Edirne topografik ve istatistiksel olarak ayrıntılı biçimde tasvir olunur. Öyle ki, tek başına bu cildin ikinci yarısı, Kâtip Çelebi'de bulunan az miktarda bilgiyi bir araya toplayan eser (*Rumeli und Bosna nach Hadschi Chalfa*, Viyana 1812¹¹) de dahil olmak üzere Avrupa coğrafya eserlerinin herhangi birinde yapılmış olan Rumeli tasvirlerinden daha iyi ve daha tam bir tasvir oluşturmaktadır. Mélek Ahmed Paşa 1065/1654 yılında Van valiliğine atandığından Evliya Efendi de imam olarak ona katılır ve bu seyahatini, eserinin dördüncü cildinde anlatır. Ölümü dolayısıyla eserini tamamlayamamış olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹ Mustapha Ben Abdallah Hadschi Chalfa: *Rumeli und Bosna*. Viyana 1812. Bu kitap Hammer'in Kâtip Çelebi'den yaptığı çevirileri içerir.

Yazar, bu dördüncü ciltte önce Üsküdar'dan Diyarbakır yoluyla Van'a kadar olan menzilleri ve bunun yanısıra Saçlıdağ'ın Melek Ahmad Paşa tarafından alınışını anlatır, Türkçe'den¹² kelime örnekleri verir, Tiflis'in¹³ cami, medrese ve diğer kamusal yapılarından söz eder, Tiflis'ten Erivan'a olan menzilleri verir, bu arada bir iki gizli politik anekdot anlatır, Abbasi hakimiyeti üzerine politik bir mulahazayla atlama yapar, kendi efendisi ve hamisi Melek Ahmed Paşaya bir övgü kaleme alır, Malatya'yı ve Şattü'l-Arab'ı [Fırat] tasvir eder, Diyarbakır'dan Maredin [Mardin] ve Sencer'e kadar olan yolculuğunu anlatır. Sonra kaçan Mustafa Paşa'ya karşı yapılan savaştan, İskender'in Derbend'deki sözde tahtından söz eder, Kürtçe'den bazı kelimeler ve deyimler verir. Ahlat'taki Osmanlı hanedanının kurucularının türbelerini ziyaret eder. Van kalesinin boyutlarını ve tasvirini verir ve nihayet kendisine verilmiş olan görevlerle İran'a yola çıkar. Bu yolculuğun tasviri, Tebriz'den Bağdat'a giden yol üzerindeki şehirler, köy ve kasabalar. Hemedan'ın Harun Reşid döneminde fethedilmesi. Bağdat'ın IV. Murad tarafından fethedilmesi. Bağdat'ın akasuları. Bağdat çevresindeki tanınmış evliya ve imamların türbeleri. Basra'nın tasviri. Husrevler sarayının kalıntıları. Amadia'nın [İmâdiyye] binaları ve camileri. Hosnkeif'ten [Hıskeyf, Hasankeyf] Diyarbakır'a yolculuk. Musul'daki yönetim. İpşir Mustafa Paşa'nın hunharca öldürülmesi. Hemedan ve Irak'ın diğer şehirleri üzerinden Rumir'den Tebriz'e seyahatin tasviri. Bağdat'ın kurulması ve kurucuları üzerine. Bağdat, Amadia (İmâdiyye), Musul ve çevresinde bulunan evliya ve şehitlerin türbeleri. Yunus Peygamberin mezarı. Kuşlarkalesi'nde konaklama ve Tigris'in tasviri. Irak'ta üretilen şeyler.

Bir arada dokuz yüz büyük boy sayfadan fazla tutan bu dört cildin özetlemeler halinde kısaca tanıtılması bu eserdeki malzemenin zenginliği hakkında bir fikir vermek için yeterli olsa gerek. Bu malzeme, kimi kez ana konudan biraz fazlaca uzaklaşıp ayrıntılara girilerek işlenmiştir. Fakat bu eserden seçmeler halinde yapılacak bir çeviri, eğer Avrupa'da henüz yeni öğrenilmekte olan ya da Avrupa'da hiç bilinmeyen her şeyi yansıtmak amacıyla yapılacaksa, fazlaca kısaltma yoluna gidilmemelidir.

¹² Evliya burada Kürtçe'den kelime örnekleri verir.

¹³ Doğrusu Bitlis'tir. Robert Dankoff, Hammer'in Bitlis'i Tiflis okuduğuna daha önce dikkati çekmiştir. Bkz. *Evliya Çelebi in Bitlis* 1990, sf 18, dpt 2; Robert Dankoff-Klaus Kreiser, *Materialien zu Evliya Çelebi. II. A Guide to the Seyâhat-nâme of Evliya Çelebi Bibliographie raisonnée* 1992, sf. 176.

Mevki ve mansıplarının her yıl değiştirilmesinden dolayı beş yüz yıldan beri Osmanlı ülkesini bu kadar çok gezen devlet adamları ve kadılar arasında yalnızca Evliya Efendi kendi seyahatlerini bu kadar ayrıntılı, anlaşılır ve akıcı olarak yazmıştır. Bu satırların yazarı onun eserini şimdiye kadar yaptığı inceleme ve bibliyografi araştırmalarında karşısına çıkan bütün Doğu yazma eserleri arasında en ilginç olanı ve mutlu edeni olarak görmektedir.

Viyana, 7 Ocak 1814

Joseph von Hammer

Saray Tercümanı ve Danışmanı